

DARIUS STALIŪNAS

Instytut Historii Litwy, Wilno

NOWOCZESNA LITWA — CZY ISTNIAŁA ALTERNATYWA DLA MODELU PAŃSTWA NARODOWEGO?

Abstrakt: Niniejszy artykuł to próba wyjaśnienia, czy program litewskiego ruchu narodowego w końcu XIX i na początku XX w. rzeczywiście zawierał alternatywę dla modelu społeczeństwa/państwa narodowego, jak często twierdzi historiografia litewska. Prowadzone badania pokazują, że litewski ruch narodowy, podobnie jak większość etnonacjonalizmów w Europie Środkowo-Wschodniej, był zorientowany na model państwa narodowego.

Słowa kluczowe: litewski ruch narodowy, państwo narodowe, naród polityczny, Litwa etnograficzna, I wojna światowa.

Abstract: The present article seeks to explain whether the programme of the Lithuanian national movement of the late nineteenth and early twentieth century included an alternative to the model of nation state, as has often been argued in the Lithuanian literature on the subject. Research reveals that the Lithuanian national movement, like a majority of ethnic nationalisms in Central and Eastern Europe, was oriented towards the model of the nation-state.

Keywords: Lithuanian national movement, nation-state, civic nation, ethnographic Lithuania, World War I.

16 lutego 1918 r. Rada Litewska (Lietuvos Taryba, dalej: Taryba) uchwaliła deklarację niepodległości Litwy, która opierała się zarówno na prawie narodów do samostanowienia, jak też na prawie historycznym, ponadto zakładała odrzucenie „wszelkich państwowych związków, które były ustanowione z innymi narodami”¹. Demokratyczna zasada samostanowienia narodów i rozerwanie związków łączących Litwę z innymi państwami dobitnie świadczyły o tym, że w 1918 r. świadomie tworzono

---

¹ „nuo visų valstybių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis”, *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Kaunas 1936, s. 544.

państwo inne niż to, które zniknęło z mapy politycznej pod koniec XVIII w. Akt z 16 lutego, podobnie jak wcześniejsze podstawowe dokumenty przygotowane przez litewski ruch narodowy (rezolucja Wielkiego Sejmu Litewskiego w Wilnie z 1905 r., uchwały konferencji litewskiej w Wilnie z 18–22 września 1917 r. i in.), był wyraźnie skierowany na realizację modelu państwa narodowego, charakterystycznego dla doby nowoczesności. Jak pisał jeden z najaktywniejszych działaczy tego ruchu, członek Taryby Petras Klimas: „Przy stanowieniu Litwy — niech decydują Litwini, a nie mniejszości”². Zarazem nie powinna dziwić deklaracja, że państwo jest odbudowywane. Przywódcy litewskiego ruchu narodowego postrzegali dwudziestowieczną Litwę jako spadkobierczynię praw Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale też doskonale zdawali sobie sprawę, iż nawiązanie do tradycji historycznej jest przydatne zarówno w procesie nacjonalizacji mas, jak i na arenie międzynarodowej. Ponadto w litewskiej prasie periodycznej i w programach partii litewskich pojawiały się postulaty równouprawnienia narodów, co pozwalało niektórym litewskim historykom twierdzić, jakoby w litewskim ruchu narodowym istniały dwa kierunki, prezentujące odmienne koncepcje państwa i społeczeństwa litewskiego.

Litewski historyk Česlovas Laurinavičius twierdzi, że na początku XX w. w litewskim ruchu narodowym obok tzw. konserwatystów istniał też inny — demokratyczny — nurt polityczny, który

opierał się nie tyle na tradycjach etnicznych, ile historycznych, a osadzony w realiach politycznych i ekonomicznych [–] litewscy demokraci często byli pochodzenia szlacheckiego, zatem bardzo możliwe, że na ich przekonania wpływały też reminiscencje swobód szlacheckich [–]. W pierwszym roku I wojny światowej litewscy demokraci wraz z przedstawicielami Polaków, Białorusinów i Żydów, zajmującymi podobne stanowisko, projektowali wielokulturowy model państwowości litewskiej [wyróżnienie — D.S.]³.

---

² „Lietuvą tveriant — lietuviai tesprendžia, o ne mažumos”, P. Klimas, *Dienoraštis*. 1915.XII.1 — 1919.I.19, Chicago 1988, s. 176.

³ „rēmēsi ne tiek etninēmīs, kiek istorinēmīs tradīcijomīs, taip pat — politinēmīs bei ekonominēmīs realizomīs [–] lietuvių demokratai neretai buvo bajoriškos kilmės, tad jų nuostatas, galimas daiktas, veikė ir šlėktiškų laisvių reminiscencijos [–] Pirmaisiais Pirmojo pasaulinio karo metais lietuvių demokratai kartu su panašios nuostatos lenkų, baltarusių ir žydų atstovais projektavo multikultūrinį Lietuvos valstybingumo modelį”, Č. Laurinavičius, *Dar kartą apie Vasario 16-osios reikšmę*, w: *Lietuvių kultūros institutas. Suvažiavimo darbai 2008*, Lampertheim 2009, s. 37. Laurinavičius zauważa wprawdzie, że „te projekty były dość niekonkretne i efemeryczne”. Podobnie pisał Raimundas Lopata: „analiza działalności radykałów (pod koniec

Podobnie rzecz ujmuje inny litewski historyk — Rimantas Miknys, który szczegółowo przeanalizował programy i działalność Litewskiej Partii Demokratycznej (Lietuvių [Lietuvos] demokratų partija, dalej: LDP):

demokracji, precyzujący w 1905 r. formułę autonomii politycznej Litwy i szukający sposobów jej realizacji, ostatecznie usunęli ze swojego programu akcenty nacjonalistyczne i wykluczyli możliwości ich zaistnienia. Formułując koncepcję stanowienia litewskiego narodu politycznego (obywatelskiego) i państwowości litewskiej, zaczęli oni opierać się nie na czynniku narodowym, a obywatelskim, jako najbardziej zgodnym z zasadami demokratycznymi, bronionymi przez LDP. Zgodnie z tą koncepcją LDP włączyła do kształtującego się litewskiego narodu politycznego (obywatelskiego) wszystkich mieszkańców określonego terytorium, niezależnie od różnic etnograficznych, kulturowo-narodowych i językowych⁴.

Do litewskiego obozu demokratycznego zwykle zaliczani są również socjaldemokraci, w których programie, sformułowanym pod koniec XIX w., według cytowanego już Miknysa, „wyraźne było dawne myślenie państwowe, które sięgało korzeniami powstań 1830–1831 i 1863 r.”⁵.

1915 — na początku 1916 r.) wykazała, że kurs «liberalny» prowadził do ich oderwania się od konserwatystów i zwrot w kierunku społeczeństwa organizującego się według niemieckiego modelu Wielkiego Księstwa Litewskiego” („radikalų veiklos [1915 m. pabaigoje — 1916 m. pradžioje] analizė rodo, kad «liberalusis» kursas skatino jų atotrūkę nuo konservatorių ir posūkį į vokiškojo LDK modelio pagrindu besiorganizuojančią visuomenę”), R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*, Vilnius 1996 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 9), s. 180. Kiedy Lopata pisał o „niemieckim modelu WKL”, to miał na myśli założenie jakiegoś państwa czy terytorium autonomicznego na ziemiach byłego WKL ściśle powiązane z Niemcami.

⁴ „demokratai, 1905 m. tikslindami Lietuvos politinės autonomijos formuluoję ir ieškodami būdų jai įgyvendinti, galutinai iš savo programos išbraukė nacionalizmo apraiškas ar galimybės joms atsirasti. Jie, formuluodami lietuvių politinės (pilietinės) tautos tapsmo, Lietuvos valstybingumo koncepciją, ėmė remtis pilietiniu, o ne tautiniu veiksmu, kaip labiausiai atitinkančiu LDP gintus demokratinius principus. Pagal šią koncepciją LDP į besikuriančią lietuvių politinę (pilietinę) tautą įtraukė visus tam tikros teritorijos gyventojus, nepriklausomai nuo jų etnografinių, kultūrinių-tautinių, kalbinių skirtumų”, R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius 1995 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 10), s. 73.

⁵ „akivaizdus senasis valstybinis mąstymas, atėjęs per 1830–1831 m. ir 1863 m. sukilimus”, R. Miknys, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje (teorinis ir praktinis aspektai)*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, red. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius 2009, s. 130. W programie tym zapisano, że celem partii jest „niezależna republika federacyjna, składająca się z Litwy, Polski, Łotwy, Białorusi i Ukrainy, zjednoczonych na zasadzie dobrowolnej zgody” („Nepriklausoma federacinė respublika, susidedanti iš Lietuvos, Lenkijos, Latvijos, Baltarusijos, Ukrainos, liuosu noru susijungusi”).

Tak więc w historiografii istnieje opinia, że w litewskim ruchu narodowym obok dominującego nurtu tzw. konserwatystów, zorientowanych na model państwa narodowego, istniała też alternatywa — model społeczeństwa/państwa obywatelskiego, oparty m.in. na „tradycji historycznej”.

W niniejszym artykule spróbujemy wyjaśnić, czy program litewskiego ruchu narodowego rzeczywiście zawierał alternatywę dla modelu społeczeństwa/państwa narodowego (państwo wieloetniczne, odbudowa państwa polsko-litewskiego czy restytucja Wielkiego Księstwa Litewskiego), a jeśli tak, to na ile była ona reprezentatywna i czy opierała się na „tradycji historycznej”. Najpierw pokrótce omówimy sytuację pod koniec XIX i na początku XX w., jednak najwięcej uwagi poświęcimy okresowi I wojny światowej (do deklaracji z 16 lutego 1918 r.). Nie będziemy tu analizować ruchu krajowców, który — zwłaszcza krajowcy demokracji — może być traktowany zarówno jako część składowa polskiej, jak i litewskiej myśli politycznej i dyskursu politycznego⁶.

Program polityczny Litwinów na początku XX wieku

Na początku XX w., jeszcze przed ogłoszeniem deklaracji z 16 lutego 1918 r., doszło do co najmniej dwóch sytuacji, w których różne litewskie grupy polityczne zjednoczyły się i sformułowały wspólne cele polityczne.

---

⁶ Krajowców demokratów cechowała złożona autoidentyfikacja. Byli oni nacjonalistami w sensie obywatelskim i Litwinami — obywatelami Litwy — rozumianej w jej granicach historycznych. Ponadto niektórzy z nich, jak np. Tadeusz Wróblewski, proponowali również umacnianie nacjonalizmu etnolingwistycznego — w przeciwnym razie zaproponowana przez niego koncepcja autonomii narodo-kulturalnej zwyczajnie nie byłaby skuteczna. Dla jeszcze innych — jak Konstancja Skirmuntt, Józef Albin Herbaczewski, Michał Römer, charakterystyczna była złożona autoidentyfikacja z odniesieniami do kilku kultur narodowych, niekiedy zaś ich autoidentyfikacje przypominały ideologie tożsamości, dominujące we wcześniejszych epokach. Ich program polityczny przewidywał restytucję Wielkiego Księstwa Litewskiego, opartą na zasadach demokratycznych: *Krajowość — tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. Jurkiewicz, Poznań 1999; J. Sawicki, *Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos*, Vilnius 1999 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 15); R. Miknys, *Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, „Biuletyn Historii Pogranicza” Białystok 2000, 1, s. 21–31; idem, *Wileńscy autonomiści i ich projekty autonomii politycznej Litwy w latach 1904–1905*, „Lituaniano-Slavica Posnaniensia, Studia Historica” 8, 2001, s. 97–114; Z. Solak, *Tarp Lenkijos ir Lietuvos. Mykolo Römerio gyvenimas ir veikla (1880–1920 metai)*, Vilnius 2008.

Pierwsza zaistniała podczas zjazdu litewskiego w Wilnie (później nazwanego Wielkim Sejmem Wileńskim), obradującego w dniach 21–22 listopada 1905 r., na który przybyło około 2 tys. delegatów z całej Litwy, w tym także reprezentacje wszystkich litewskich partii i kierunków politycznych. Rezolucja Wielkiego Sejmu Wileńskiego głosiła, że dążeniem Litwinów jest autonomia terytorialna Litwy z sejmem w Wilnie. Taka autonomiczna Litwa miała składać się z „obecnej Litwy etnograficznej jako jądra oraz z tych przyległości, które ciążyą do tego jądra ze względów ekonomicznych, kulturalnych, narodowych i innych, i których mieszkańcy zechcą do niego należeć”⁷.

W okresie tym już dość wyraźnie określano zarysy przyszłego państwa – miała to być „Litwa etnograficzna”, co do której zasadniczo osiągnęła porozumienie większość litewskich ugrupowań politycznych. W dyskursie litewskim tego czasu dominował pogląd, że na obszar nowoczesnej Litwy mają składać się terytoria, na których większość stanowi ludność litewskojęzyczna (cała gubernia kowieńska, okolice Poługi w guberni kurlandzkiej; większa – północna – część guberni suwalskiej, Druskieniki w guberni grodzieńskiej oraz część Prus Wschodnich) oraz zachodnia część guberni wileńskiej z historyczną stolicą w Wilnie⁸. Ponieważ na tym ostatnim terytorium większość stanowiła ludność nie-litewskojęzyczna, przyjmowano tzw. zasadę etnograficzną, według której przynależność narodową mieszkańców konkretnej miejscowości określano nie na podstawie używanego przez nich języka czy autoidentyfikacji, ale na podstawie pochodzenia etnicznego, ustalanego metodami uważanymi wówczas za naukowe. W związku z tym litewscy działacze społeczni często mówili o „Litwie etnograficznej”, na której chcieli stworzyć państwo lub przynajmniej uzyskać autonomię terytorialną. Niekiedy projektowane „terytorium narodowe” było nieco większe lub określane omownie („Litwa etnograficzna i przyległości”), jednak zarysy zwykle pozostawały mniej więcej takie, jak wyżej opisane⁹.

⁷ „dabartinės etnografiškosios Lietuvos, kaip branduolio, ir tų pakraščiu, kurie dėlei ekonomiškų, kulturiškų, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio, ir kurių gyventojai priklauso prie jo panorės”, E. Motieka, *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius 1996 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 11), s. 297.

⁸ Zamieszkałe przez Litwinów ziemie na terenie Prus Wschodnich nie były włączane do „Litwy etnograficznej”, ponieważ znajdowały się poza granicami Imperium Rosyjskiego, a dwudziestowieczni działacze litewscy najczęściej mówili o autonomii terytorialnej w ramach imperium Romanowów. Jednocześnie nie ulega wątpliwości, że litewska inteligencja pojmowała Litwę Pruską (Litwę Mniejszą) jako część litewskiego „ciała narodowego”.

⁹ D. Staliūnas, *The Pre-1914 Creation of Lithuanian „National Territory”*, w: *Spatial Concepts of Lithuania in the Long Nineteenth Century*, red. idem, Boston 2016, s. 189–238.

Głównym organizatorem Wielkiego Sejmu Wileńskiego była tworząca się wówczas (choć ostatecznie nie powstała) Partia Narodowa Litewskich Demokratów (lit. Tautinė lietuvių demokratų partija), bardzo wyraźnie zorientowana na model państwa narodowego, w którym Litwini byłiby grupą dominującą¹⁰. Jednak w zjeździe wileńskim uczestniczyli także przywódcy litewskich partii demokratycznej oraz socjaldemokratycznej, dzięki którym w uchwałach Sejmu znalazły się postulaty równych praw dla wszystkich narodowości, co bardziej przypominało model narodu obywatelskiego. W tym miejscu spróbujemy wyjaśnić, czy pod koniec XIX i na początku XX w. w litewskim ruchu narodowym istniała alternatywa dla modelu państwa narodowego „w granicach etnograficznych”.

Jak już wspomniano, ciągłość „tradycji historycznej” historycy niekiedy dostrzegają w programach Litewskiej Partii Socjaldemokratycznej (lit. Lietuviškoji socialdemokratų partija)¹¹. I rzeczywiście, w jej postulatach z 1896 r. został sformułowany cel partii: „Samodzielna republika demokratyczna, składająca się z Litwy, Polski i innych krajów, oparta na zasadzie dobrowolnej federacji”. Z dalszego tekstu programu wynika, że te „inne kraje” — to Łotwa, Białoruś i Ukraina¹². Nie licząc jednak zakresu terytorialnego przewidywanej federacji, który w pewnym stopniu przypominał dawne terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów, trudno jest znaleźć więcej przesłanek na uzasadnienie tezy o wpływie „tradycji historycznej”. Można natomiast wysunąć sporo argumentów przemawiających za tym, że litewscy socjaldemokraci kierowali się całkiem innymi założeniami: uważali oni, że ruch litewski jest zbyt słaby, dlatego potrzebni są sojusznicy, a za przykład brali Szwajcarię. Spis potencjalnych członków federacji w różnych dokumentach partyjnych ulegał zmianie, można nawet wysunąć przypuszczenie, że federację chciano maksymalnie rozszerzyć, by Polacy w niej nie dominowali, co świadczyłoby, że te plany polityczne miały niewiele wspólnego z tą czy inną „tradycją historyczną”¹³.

Tymczasem LDP w swoich programach była wyraźnie zorientowana na „Litwę etnograficzną”. Na zasady demokratyczne i równe prawa

---

¹⁰ R. Miknys, E. Motieka, *Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės*, w: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius 1990 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 1), s. 80–125.

¹¹ Później nazwa partii zmieniała się.

¹² „Savystovi demokratiška respublika, susidedanti iš Lietuvos, Lenkijos ir kitu šaliu, parenta ant liuosos federacijos”, *Programas Lietuviškos Social-demokratiškos Partijos*, [b.m.w.] 1896, s. 8–9, 16.

¹³ D. Staliūnas, *Idea unii jagiellońskiej na Litwie w końcu XIX — na początku XX w.*, (mps).

wszystkich narodów partia ta powoływała się już po tym, gdy praktycznie jednostronnie określiła granice projektowanej przez siebie Litwy¹⁴. O ile w programie partii z 1902 r. znajdujemy jedynie bardzo ogólne określenie jej celu – autonomia „w granicach etnograficznych”, o tyle w późniejszych programach pojęcie „Litwy etnograficznej” jest już bardziej skonkretyzowane. Co prawda, jeśli porównamy teksty z lat 1905–1906 oraz z roku 1914, zauważymy istotną różnicę. Jesienią 1905 r. Kazys Grinius wraz z Povilasem Višinskisem i Vaclovasem Bielskisem uczestniczyli w zjeździe przedstawicieli ziemstw i miast Rosji, na którym chcieli przedłożyć (ostatecznie tego nie uczynili) wniosek zakładający, że „Litwa autonomiczna” obejmie terytorium zamieszkałe przez Litwinów, a także „miejscowości zamieszkałe przez ludność niejednorodnościowo”, ale „ciągnącą ku Wilnu” i, co niezwykle istotne, że mieszkańcy tych obszarów będą mogli zdecydować, czy chcą przynależeć do takiej Litwy. W programie partii z 1906 r. zaznaczono również, że „granice autonomicznej Litwy będą wytyczone z uwzględnieniem składu narodowościowego mieszkańców i ich woli”, natomiast w programie z 1914 r. „Litwa etnograficzna” miała już konkretny zarys, nie pozostało też miejsca dla wyrażenia woli mieszkańców tych „przyległości”. „Litwa etnograficzna” była modelowana w taki sposób, by Litwini stanowili większość. Tak więc, według obliczeń wykonanych w 1914 r. przez jednego z przywódców LDP, Griniusa, Litwini w takiej Litwie mieli stanowić około 70 proc. ogółu mieszkańców kraju¹⁵. Pociągało to za sobą także określenie statusu języka litewskiego jako języka państwowego. To znaczy, że projektowano utworzenie państwa zasiedlonego przez naród tytularny i mniejszości narodowe. Dla obywateli innych narodowości planowano właśnie status mniejszości: „W autonomicznej Litwie, opierającej się na zasadach demokratycznych, będą zagwarantowane prawa żyjących tam mniejszości narodowych”¹⁶.

W tym miejscu należy dodać, że jeśli pod koniec XIX w. w organach prasowych wydawanych przez ten obóz polityczny często można było spotkać teksty antyżydowskie, to od przełomu XIX i XX w. w zasadzie nie można już znaleźć publikacji o takim charakterze, co było uwarunkowane

---

¹⁴ Ta kwestia została szerzej omówiona w innym artykule: D. Staliūnas, *Kokią Lietuvą XX a. Pradžioje projektavo Kazys Grinius?*, „Lietuvos istorijos metraštis” 2017, 1, s. 119–126.

¹⁵ „Autonomiškos Lietuvos sienos prasives prisilaikant tautiško gyventojų sudėjimo ir jų noro”, V-kas [Kazys Grinius], *Apie šalies neprigulmybę*, „Varpas” 1914, 3, s. 102.

¹⁶ „Autonominėje Lietuvoje, besiremiančioje demokratiniiais pradais, bus garantuotos joje gyvenančių tautinių mažumų teisės”, K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, t. 1, Tübingen 1947, s. 176.

nie tylko zmianami w kierownictwie tego obozu politycznego, ale i pewnymi założeniami pragmatycznymi. Jeśli wierzyć wspomnieniom wzmiankowanego Griniusa, część działaczy skupionych wokół pisma „Varpas” nie eksponowała zbyt swoich przekonań antyżydowskich nie z racji światopoglądowych, a raczej ze względów pragmatycznych: „Vincas Kudirka szykanował Żydów, ale członkowie komitetu uważali, że Litwini nie mają jeszcze tyle siły, by prowadzić wojnę na kilku frontach, nie wyrażali więc postaw jawnie antysemitycznych. Twierdzili, że dopóki nie została wywalczona prasa i nie pojawiły się nowe siły, rozsądniej byłoby nie wszczynać konfliktu z Żydami, ale zadbać o to, by Litwini możliwie licznie szli do handlu i rzemiosła, tj. starali się żyć w miastach”¹⁷. Innymi słowy, litewski ruch narodowy znajdował się w pozycji słabszego i do walki z głównymi wrogami — Polakami i Rosją (Rosjanami) — potrzebował sojuszników, a Żydzi byli tu jedną z niewielu możliwych opcji¹⁸.

LDP wraz z innymi działaczami litewskiego ruchu narodowego skrzydła demokratycznego brała udział w naradach z polskimi, białoruskimi i żydowskimi demokratami, odbywających się podczas rewolucji 1905 r. W trakcie tych narad próbowano ustalić wspólny program polityczny. Jednak te tzw. narady autonomistów nie były owocne, ponieważ litewscy działacze, w odróżnieniu od Polaków, Białorusinów czy Żydów, opowiadali się za autonomią Litwy w granicach etnograficznych, a nie historycznych¹⁹.

Zarys terytorium państwa w latach Wielkiej Wojny

Przywódcy różnych kierunków litewskiego ruchu narodowego zjednoczyli się pod wspólnym hasłem i określili wspólne cele po raz kolejny podczas wspomnianej już wcześniej konferencji litewskiej, obradującej

---

¹⁷ „Žydus V. Kudirka ujo, bet komiteto nariai, manydami, kad lietuviai dar turi per maža jėgų karui keliais frontais varyti, atviru antisemitizmu neužsiminėjo. Dėl to tarė išmintingiau būsiant su žydais, iki nelaimėta spauda ir nepriaugo naujų jėgų, neprasi-dėti, bet rūpinti padėti lietuviams eiti kiek tik galima į prekybą bei amatus, t. y. stengtis gyventi miestuose”, *ibidem*.

¹⁸ *Pragmatic Alliance. Jewish-Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th Century*, red. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Budapest–New York 2011.

¹⁹ P-tis [J. Vileišis], *Lietuvių ir lenkų irridentų kuopa*, „Varpas” 1905, 1–2, s. 3; R. Miknys, *Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai*, w: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. — XX a. pradžia)*, Vilnius 1991 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 3), s. 173–198.

w dniach 18–22 września 1917 r. w Wilnie. Mimo iż w rezolucji konferencji zawarto postanowienie zwołania sejmu założycielskiego — demokratycznie wybranego przez wszystkich mieszkańców, nie ulega wątpliwości, że projektowano państwo narodowe, ponieważ planowane terytorium miało leżeć „w obrębie granic etnograficznych Litwy z korektami granic, niezbędnymi do rozwoju życia gospodarczego”. Państwo to miał tworzyć naród tytularny — Litwini, obywatele innej narodowości zaś mieli stać się mniejszościami narodowymi. Właśnie na tej konferencji została wybrana Rada Litewska — Taryba, w której zdecydowanie powinni byli przeważać Litwini: miało ich być dwudziestu, a dla osób innej narodowości zarezerwowano pięć–sześć miejsc. Mimo że nie-Litwinów miały delegować ich wspólnoty, to jednak wobec kooptowanych osób innej narodowości wysuwano konkretne warunki: „mają oni złożyć oświadczenie, że zgadzają się z powziętą uchwałą o niepodległości Litwy; nie mogą uczestniczyć w żadnej działalności antylitewskiej i powinni przynajmniej w minimalnym stopniu rozumieć język litewski”²⁰.

W porównaniu z okresem przedwojennym pewnej zmianie uległo definiowane przez polityków litewskich pojęcie „terytorium narodowego”. Także określenie „Litwy etnograficznej”, dominujące na początku XX w., nie zanikło. Oto 10 czerwca 1916 r. tzw. Litewska Grupa Dyplomatyczna (niedawno przekształcona z Koła Inteligencji), będąca swoistym centrum koordynacyjnym reprezentującym różne litewskie ugrupowania polityczne, wystosowała memorandum, w którym określiła granice Litwy: gubernia kowieńska, co najmniej $\frac{3}{4}$ guberni suwalskiej z Suwałkami, co najmniej połowa guberni wileńskiej (powiaty trocki, święciański, wileński, połowa powiatu lidzkiego i $\frac{1}{2}$ oszmiańskiego), niewielka część guberni grodzieńskiej oraz część guberni kurlandzkiej z Połogą²¹. „Terytorium narodowe” o takim obszarze było niejako programem minimum lub swego rodzaju czerwoną linią, poza którą w owym czasie nie mógł wyjść żaden litewski polityk.

Zarówno podczas debat wewnętrznych w środowisku litewskich polityków w Wilnie, jak i na konferencji berneńskiej w październiku 1917 r., o której będzie jeszcze mowa, znaleźli się działacze litewscy, którzy usilnie

²⁰ „etnografiją Lietuvos sienų ribose su ekonominio gyvenimo vystymui reikalingomis sienų korektyvomis”; „jie turi pareikšti sutinkantys su priimtu nutarimu dėl Lietuvos nepriklausomybės; jie negali dalyvauti jokioje antilietuviškoje veikloje ir turi bent minimaliai suprasti lietuvių kalbą”, *Lietuvių Vilniaus konferencijos 1917 m. rugsėjo 18–22 d. Posėdžių protokolo ištrauka*, w: *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genėzė. Dokumentų rinkinys*, red. E. Gimžauskas, Vilnius 2006, s. 159–160.

²¹ R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida*, s. 93.

nalegali, by zbyttnio nie rozszerzać granic Litwy. Antanas Smetona, przyszły prezydent Litwy, a w owym czasie jeden z przywódców prawego skrzydła litewskiej sceny politycznej, w sierpniu 1917 r. na posiedzeniu komitetu organizacyjnego do sprawy zwołania zjazdu litewskiego dość trafnie sformułował takie stanowisko:

Należy przyznać, że im więcej [terytorium — D.S.], tym lepiej. Ale nie zawsze. Z ekonomicznego punktu widzenia lepiej — dorzeczniej byłoby iść ku morzu. Białystok jest centrum na obcym terytorium i to centrum konkuruje z Wilnem. Wreszcie co zrobić z milionem mieszkających tam prawosławnych? Co powiedziałaaby Rosja? Nie moglibyśmy dzisiaj zaproponować żadnej więzi ekonomicznej. Taka ekspansja nie jest nam dziś potrzebna. Takim sposobem musielibyśmy zrezygnować z zasady Litwy narodowej [wyróżnienie — D.S.]²².

Ciekawe jest też to, że propozycje utrzymania zasady granic „Litwy etnograficznej” i nierozszerzania ich zbyttnio wychodziły od przedstawicieli nie tylko prawicy, ale i lewicy, a motywacja ich działania była w zasadzie taka sama, jak w cytowanej wyżej wypowiedzi Smetony: po rozszerzeniu terytorium rzekomo będzie tam więcej Polaków i znajdujących się pod ich wpływem Białorusinów katolików, którzy będą optowali za unię z Polską, prawosławni zaś będą pozostawali pod wpływem Rosji²³.

W latach Wielkiej Wojny litewscy politycy częściej planowali niezależne państwo litewskie na terytorium większym niż w dopiero co omówionym programie minimum. Taką tendencję widzimy nie tylko w publikacjach poszczególnych litewskich działaczy społecznych²⁴, ale i w ogóle w dokumentach opracowanych przez członków różnych litewskich ugrupowań politycznych. Na początku 1916 r. komisja litewska, która miała przygotować stanowisko Litwinów w negocjacjach z Białorusinami, zaproponowała objęcie przyszłymi granicami Litwy guberni

---

²² „Tiesa, kad kuo daugiau, tuo geriau. Bet ne visuomet. Ekonominiu žvilgsniu būtų geriau — tiksliau eiti į Jūrą. Balstogė yra centras svetimoj teritorijoj ir tas centras konkuruoja su Vilniū. Pagaliau kas daryti su milijonu ten gyvenančių pravoslavų? Ką pasakytų Rusija? Jokio ekonominio ryšio mes neduotume šiandien. Tokia ekspansija būtų šiandien mums nereikalinga. Mes tokiu būdu turėtumėm atsisakyti nuo tautinės Lietuvos principo”, *Lietuvos valstybės tarybos protokolai*, red. A. Eidintas, R. Lopata, Vilnius 1991, s. 46.

²³ S. Kairys, *Tau, Lietuva*, Boston 1964, s. 254; P. Klimas, *Dienoraštis*, s. 78–79; R. Lopata, *Lietuvių Berno konferencijos, įvykusios nuo 2 d. iki 10 d. spalį 1917 m., protokolas*, „Lietuvos istorijos metraštis: 1992” Vilnius 1994, s. 185, 187.

²⁴ J. Gabrys, *Lietuva ir Lenkijos autonomija. Ar gali but Lietuva priskirta prie autonominės Lenkijos?*, Bellshill, Scotland, 1915, s. 8.

kowieńskiej, wileńskiej, suwalskiej, grodzieńskiej i częściowo mińskiej oraz dodatkowo części guberni kurlandzkiej²⁵. Podobnie terytorium państwa projektowano na konferencji litewskiej w Bernie w październiku 1917 r., aczkolwiek wtedy zasadniczo kierowano uwagę jedynie na te części guberni wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej, w których dominowali katolicy²⁶. Tak jak przed wojną, przy wytyczaniu granic litewscy politycy powoływali się przede wszystkim na argument etnograficzny, w ten sposób pokazując, na ile instrumentalnie mógł on być traktowany. Niekiedy nawiązywano też do argumentów historycznych czy nawet siłowych (im większe terytorium, tym łatwiej będzie zdobyć międzynarodowe uznanie), bardzo często jednak (zwłaszcza jeśli porównamy z sytuacją na początku XX w.) odwoływano się do motywów ekonomicznych (zarówno w sprawie industrialnego regionu białostockiego, jak i konieczności posiadania portu)²⁷.

Właśnie czynnik ekonomiczny, a nie wspólnota etniczna z Łotyszami, był tym podstawowym elementem: w okresie okupacji niemieckiej litewscy politycy nie mogli otwarcie zgłaszać roszczeń do Litwy Pruskiej (Litwy Mniejszej) z portem Kłajpeda/Memel, rozważali więc różne plany przyłączenia całej guberni kurlandzkiej lub tylko jej części do przyszłego państwa litewskiego bądź też starali się w jakiś inny sposób uzyskać dla Litwy dostęp do portu w Lipawie²⁸.

Można zatem stwierdzić, w świetle powyższej analizy, że według projektów polityków litewskich granice przyszłego państwa zwykle były planowane w taki sposób, by Litwini byli dominującą grupą narodowościową, a przynajmniej — większością. Spodziewano się, że ich pozycja w kraju z biegiem czasu umocni się, zakładano bowiem, że uda im się „przywrócić na łono narodu” „chorych braci”, tj. „wynarodowieńców” (przede wszystkim dotyczyło to Białorusinów katolików)²⁹.

²⁵ R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida*, s. 74–75.

²⁶ W owym czasie czołowy litewski ekspert w dziedzinie „terytorium narodowego” Petras Klimas twierdził, że linia podziału między katolikami i prawosławnymi określa właśnie granicę Litwy etnograficznej, P. Klimas, *Lietuva, jos gyventojai ir sienos*, Vilnius 1917, s. 44. Innymi słowy, twierdził on, że Białorusini katolicy są etnicznymi Litwinami.

²⁷ Różne stanowiska litewskich działaczy społecznych w kwestii granic Litwy bodaj najlepiej zaznaczyły się na wspomnianej już konferencji berneńskiej: R. Lopata, *Lietuvių Berno konferencijos*, s. 179–201. Można też wysunąć przypuszczenie, że litewscy socjaldemokraci chcieli włączyć region białostocki do Litwy dlatego, że mieszkało tam sporo ubogiej ludności, która zwiększyłaby wagę polityczną socjaldemokratów.

²⁸ P. Klimas, *Dienoraštis*, s. 79; *Lietuvos valstybės tarybos protokolai*, s. 46; R. Lopata, *Lietuvių Berno konferencijos*, s. 183.

²⁹ R. Lopata, *Lietuvių Berno konferencijos*, s. 187.

Losy idei restytucji „unii jagiellońskiej” i Wielkiego Księstwa Litewskiego

Mimo że litewski ruch narodowy był wyraźnie zorientowany na państwo narodowe, zmieniająca się sytuacja geopolityczna, zmiany niemieckiej polityki okupacyjnej³⁰ i wreszcie świadomość, że ruch ten nie jest ani zbyt silny, ani masowy, zmuszały litewskich polityków do poszukiwania sojuszników.

Po wybuchu wojny w 1914 r. litewscy politycy raz jeszcze przekonali się, że rosyjscy liberałowie i lewicowcy nie są gotowi do poparcia projektu autonomii terytorialnej Litwy, dlatego członkowie litewskich partii – socjaldemokratycznej oraz demokratycznej (Jurgis Šaulys, Mykolas Biržiška, Augustinas Janulaitis, Jonas Vileišis i Felicija Bortkevičienė) rozpoczęli konsultacje z działaczami polskimi na Litwie (Michałem Römerem, Aleksandrem Zasztowtem, Waclawem Studnickim, Mieczysławem Niedziałkowskim), którzy zaproponowali stworzenie „unii jagiellońskiej”, tj. federacji Litwy (rozumianej jako Wielkie Księstwo Litewskie) i Polski. Takie konsultacje doprowadziły do podjęcia negocjacji w Warszawie w dniach 9–10 (22–23) marca 1915 r., podczas których z przedstawicielami polskiego „bloku niepodległościowego” rozmawiali nie tylko krajowcy, ale też dwaj politycy litewscy – jeden z przywódców LDP Mykolas Sleževičius oraz bliski tej partii Šaulys. Sleževičius, jak stwierdza się w literaturze historycznej, reprezentował orientację bardziej prorosyjską, podczas gdy Šaulys dość konsekwentnie opowiadał się za ściślejszą współpracą z Polakami. W trakcie tych narad uzgodniono, że zostanie założone Polsko-Litewskie Biuro Informacyjne z oddziałami w Warszawie i Wilnie, jednak spośród Litwinów zgodę na udział w działalności tego biura wyrazili jedynie Šaulys i Andrius Bulota – obaj formalnie niepartyjni³¹. Litewscy socjaldemokraci oraz demokraci wyjaśnili, że partnerzy w Warszawie nie są wystarczająco radykalni w kwestiach socjalnych i nie dość demokratyczni w kwestiach politycznych, a Sleževičius ponownie zaczął wierzyć w możliwość aliansu z siłami rewolucyjnymi w Rosji³². Mimo to nie należy przeceniać zgody Šaulysa i Buloty na udział w działalności tego biura. Po pierwsze, rzecz dotyczyła w zasadzie tylko założenia biura informacyjnego, a więc pewnej koordynacji

³⁰ Objętość artykułu nie pozwala na bardziej szczegółowe omówienie tego aspektu.

³¹ Šaulys wystąpił z LDP w 1904 r., jednak w 1915 redagował organ prasowy partii „Lietuvos žinios”. Bulota, według informacji Michała Römera, odszedł z LDP jesienią 1914 r., M. Römer, *Dzienniki*, t. 2: 1914–1915, Warszawa 2017, s. 134.

³² Ibidem, s. 253–254, 289, 306–307, 311–313; idem, *Lietuva karo akivaizdoje*, „Baltos lankos” 1993, 3, s. 223–224; R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida*, s. 46–48; R. Miknys, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valstybingumo tradicija*, s. 138.

działalności, nie doszło natomiast do żadnych konkretnych uzgodnień w sprawie ewentualnego związku politycznego. Po drugie, wspomniany już Römer scharakteryzował Bulotę jako litewskiego polityka, który nie ufał Polakom i przestrzegał innych Litwinów, by bardzo ostrożnie traktowali propozycje Polaków³³. Innymi słowy, rozmów z polskimi politykami wcale nie należy automatycznie interpretować jako gotowości Litwinów do przystania na sojusz polsko-litewski. Należy jednak podkreślić, że ten epizod negocjacji w Warszawie miał szczególne znaczenie — był to ostatni wypadek podczas wojny, gdy litewscy politycy, reprezentujący znaczące siły litewskiego ruchu narodowego, rozmawiali z politykami polskimi o przywróceniu „unii jagiellońskiej”. Nieco inaczej miały się sprawy z ideą restytucji Wielkiego Księstwa Litewskiego.

19 grudnia 1915 r. w Wilnie został podpisany „Uniwersał Konfederacji Wielkiego Księstwa Litewskiego”. Manifest ten, wydany w językach polskim, litewskim, białoruskim i jidysz, zapowiadał stworzenie konfederacji, w skład której wejdą przedstawiciele Litwinów, Polaków, Białorusinów i Żydów. Ogłoszono również, że Konfederacja będzie dążyła do stworzenia na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego odrębnego „państwa litewsko-białoruskiego” z ziem zajętych wówczas przez Niemców, zobowiązując się do zagwarantowania w tym państwie praw wszystkich narodowości³⁴. Dokument był krótki i dość ogólnikowy. Sam fakt, że autorów odezwy interesowało jedynie terytorium okupowane przez Niemców, mógł oznaczać zarówno to, że realizacja tej idei musiała być uzgadniana z władzami niemieckimi, jak i niechęć litewskich polityków do włączenia w skład Konfederacji całej etnicznej Białorusi. Ważne jest też, że nie mówiono tu o żadnej relacji projektowanego państwa z Polską. W lutym 1916 r. Rada tej Konfederacji proklamowała odezwę pt. „Obywatele!”, która rozpoczynała się odniesieniem do wspomnianego już „Uniwersału”. Nie ulega zatem wątpliwości, że oba dokumenty zostały przygotowane przez tę samą grupę. W nowym dokumencie częściowo powtórzono wcześniejsze postulaty (ponownie była mowa o „Litwie i Białorusi” i równych prawach wszystkich narodowości), ale pojawiły się też nowe akcenty: wyraźnie określono sytuację geopolityczną — oddzielenie się od Rosji i orientację na „państwa Europy Środkowej” (czytaj — Niemcy), przedstawiono konkretniejszy zarys przyszłego państwa, wymieniono niektóre obowiązkowe procedury demokratyczne³⁵.

³³ M. Römer, *Dzienniki*, s. 126–127.

³⁴ *Lietuva vokiečių okupacijoje*, s. 63.

³⁵ P. Klimas, *Dienaraštis*, s. 342. W niniejszym artykule nie będziemy bardziej szczegółowo analizować odezwy w sprawie stworzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego, ogłoszonej w tym samym czasie — 6 stycznia 1916 r. — w Kownie, ponieważ przygotowała

Oba te dokumenty od razu stały się powszechnie znane w wileńskim społeczeństwie, jednak stopień reprezentatywności stojących za nimi podmiotów politycznych dla wielu osób nie był wówczas jasny³⁶. W historiografii istnieje wiele różnych wersji dotyczących identyfikacji osób, które przygotowywały oba wspomniane dokumenty. W starszych pracach autorstwo odezwy przypisywano krajowcom³⁷, później historyk Raimundas Lopata zaproponował szukanie ich autorów wśród członków Komitetu Obywatelskiego, powołanego jesienią 1915 r. w Wilnie³⁸, a ostatnio stała się popularna teoria, przedstawiona bodaj przez historyka Jana Sawickiego, że odezwy te są dziełem loży masonskiej, kierowanej przez Jurgisa Šaulysa³⁹. W źródłach trudno jest znaleźć potwierdzenie dla wersji o roli masonów⁴⁰. Rzeczywiście, w danym wypadku ważniejsze jest chyba nie określenie ram organizacyjnych, w jakich dokumenty te zostały przygotowane, ale identyfikacja osób, które je podpisały.

Litewscy historycy odnaleźli w archiwach odezwę „Obywatele!” z wpisanymi ołówkiem nazwiskami Jurgisa Šaulysa, Jonasa Vileišisa, Augustinasa Janulaitisa, braci Iwana i Antona Łuckiewiczów, Wacłaua

---

ją zupełnie inna grupa, a co najważniejsze — rzecz dotyczyła tu litewsko-łotewskiej federacji z możliwością zaproszenia także Białorusinów, a więc w danym wypadku nazwa „Wielkie Księstwo Litewskie” była jeszcze bardziej zinstrumentalizowana aniżeli w innych przypadkach. A. Grigaravičius, *Lietuvos konstitucijų projektai 1916–1918 metais*, w: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. — XX a. pradžia)*, Vilnius 1991 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 3), s. 351–434.

³⁶ W. Sukiennicki, *Początki Ober-Ostu i sprawa konfederacji W. Ks. Litewskiego w 1915–1916*, „Zeszyty Historyczne” 1974, 28, s. 104; idem, *East Central Europe During World War I. From Foreign Domination to National Independence*, t. 2, New York 1984, s. 1006; P. Klimas, *Dienoraštis*, s. 72. Szabad pisał, że szersze kręgi społeczeństwa żydowskiego nie wiedziały o tych projektach: C. Szabad, *Vilner zamelbuch*, Vilnius 1918, s. 23.

³⁷ W. Sukiennicki, *Początki Ober-Ostu*, s. 104; J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983, s. 136.

³⁸ R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida*, s. 71.

³⁹ J. Sawicki, *Z dziejów „Wielkiego Wschodu Litwy”*, „Przegląd Wschodni” 4, 1997, 2 (14), s. 444; idem, *Wolnomularstwo a stosunki polsko-litewskie w pierwszej połowie XX wieku*, „Lithuania” 1999, 1/2 (30/31), s. 62; A. Pukszt, *Wilno pod koniec roku 1915 — na początku 1916. Polskie czy niepolskie?*, „Przegląd Wschodni” 8, 2002, 1 (29), s. 47; A. Смальянчук, „Краёвая ідэя” і беларускае нацыянальнае Адраджэнне пачатку XX ст., „Acta Albaruthenica” 15, 2015, s. 203–204; idem, „Краёвая ідэя” ў беларускай гісторыі, Мінск 2017, s. 30.

⁴⁰ W przejranych przeze mnie źródłach, na których opierał się Sawicki, nie udało się stwierdzić bezpośredniego związku między lożą masonską Wielki Wschód Litwy a tymi odezwaniami: A. Луцкевіч, *За дваццаць пяць гадоў (1903–1928). Успаміны аб працы першых беларускіх палітычных арганізацый. Беларуская Рэвалюцыйная Грамада, Беларуская Сацыялістычная Грамада*, Vilnius, 1928, s. 44–45; St., *Iwan Łuckiewicz (W dziesiątą rocznicę śmierci)*, „Przegląd Wileński” 1929, 20–21, s. 7; M. Römeris, *Dienoraštis. 1920 m. kovo 16-oji — 1921 m. sausio 12-oji*, Vilnius 2011, s. 202.

Łastouskiego, Dominika Siemaszki, Aleksandra Zasztowta, Cemacha Szabada i Szymona Rozenbauma⁴¹. Badacze traktowali te wpisy właśnie jako wskazówkę autorstwa odezwy „Obywatele!”, jednak taką interpretację można zakwestionować. Jeszcze w 1918 r. Szabad, jeden z wymienionych na tej liście, twierdził, że politycy żydowscy odmówili podpisania „Uniwersału”, który — jak już wspomniano — został przygotowany w czterech językach, m.in. w jidysz. Jest wielce prawdopodobne, że przekładu na jidysz⁴² dokonał jeden z działaczy żydowskich, zaangażowanych w ten projekt. Jeśli Szabad nie pomylił dokumentów i Żydzi nie podpisali odezwy z grudnia 1915 r., to możemy być pewni, że nie złożyli podpisów również na drugim dokumencie z lutego 1916 r., w którym — jak już wspomniano — był m.in. jasno wyrażony zamiar uniezależnienia się od Rosji. Należy zaznaczyć, że w owym czasie wśród Żydów na Litwie dominowała orientacja prorosyjska⁴³. Oczywiście, Szabad mógł pomylić dokumenty i Żydzi rzeczywiście odmówili podpisania drugiej odezwy, ale w takim razie tym bardziej nie powinniśmy automatycznie wiązać dopisanego ołówkiem spisu nazwisk z odezwą „Obywatele!”. Jednakże spis ten zapewne dość dokładnie określa grupę osób, która przynajmniej w fazie początkowej uczestniczyła w przygotowaniu projektu restytucji Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza że w niektórych późniejszych źródłach powtarzają się nazwiska Vileišisa, Šaulysa, Iwana Łuckiewicza i Łastouskiego⁴⁴. W historiografii czasem można spotkać się z opinią, że taki projekt odtworzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego powstał z inicjatywy Białorusinów (Iwana Łuckiewicza)⁴⁵. Faktycznie, nie ma wątpliwości co do tego, że Białorusini i krajowcy najbardziej konsekwentnie popierali ideę restytucji Wielkiego Księstwa Litewskiego, dlatego w tej historii najważniejsze pytanie dotyczy motywów decyzji kilku lewicowych polityków litewskich o przyłączeniu się do tego projektu.

W tym kontekście niezwykle ważna jest postać Šaulysa. Jak już wspomniano, część historyków wiąże projekty restytucji Wielkiego Księstwa Litewskiego z końca 1915 — początku 1916 r. z działalnością łoży

⁴¹ R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida*, s. 71.

⁴² Najbardziej prawdopodobne jest, że tekst pierwotny był opracowywany w języku rosyjskim lub polskim.

⁴³ „Editor’s Introduction”, *Pragmatic Alliance*, s. 8.

⁴⁴ St., *Iwan Łuckiewicz*, s. 7; J. Vileišis, *Jono Vileišio atsiminimai 60 m. sukaktuvių proga. Netolimoji praeitis*, „Lietuvos žinios” 15 I 1932, 11, s. 3–4. Niektóre z tych źródeł należy traktować ostrożnie. Jonas Vileišis wspomina „Uniwersał z 1916 r.”, podczas gdy ten dokument został podpisany w 1915 r., ponadto pisze on o oświadczeniu „o niepodległej Litwie”, tj. świadomie przemilcza to, o której Litwie była wówczas mowa.

⁴⁵ A. Смалянчук, „Краёвая ідэя” ў беларускай гісторыі, s. 31.

masońskiej, kierowanej przez niego. Jednak w danym wypadku, jak się wydaje, istnieją ważniejsze okoliczności. Jesienią 1915 r. Šaulys przebywał w Berlinie⁴⁶, gdzie miał dowiedzieć się o panujących tam nastrojach⁴⁷, a nie mniej ważna rozmowa odbyła się w Wilnie 18 stycznia 1916 r., gdy spotkał się on z naczelnikiem niemieckiej administracji wojskowej w Wilnie, von Beckerathem. Jeśli wierzyć wpisom w dzienniku Šaulysa, to podczas rozmowy usłyszał on, iż dla Litwy istnieje kilka możliwych scenariuszy: jeśli Niemcy po wojnie zdołają utrzymać całe zajęte przez nich terytorium Litwy i Białorusi, wówczas kraj ten może liczyć na pewną samodzielność; jeśli natomiast część tego terytorium zostanie zwrócona Rosji, wówczas „nieuchronnie pozostałoby chyba wcielenie Litwy do Niemiec [Einverleibung Litauens durch Deutschland]”⁴⁸. Z tych dwóch scenariuszy Šaulys jako mniejsze zło zdecydowanie musiał postrzegać wariant pierwszy — zjednoczenie Litwy i Białorusi. Zatem wspomniane spotkanie może w pewnym sensie tłumaczyć udział Litwinów w przygotowaniu drugiej odezwy, możliwe jednak, że podobne sygnały ze strony władz niemieckich docierały do Litwinów już wcześniej.

Obie omówione odezwy, które ukazały się pod koniec 1915 — na początku 1916 r., zostały wydane anonimowo i nawet aktywna część społeczeństwa wileńskiego nie wiedziała, które osoby czy organizacje je przygotowały. Udział Litwinów w tym projekcie najprawdopodobniej był uwarunkowany krótkotrwałą koniunkturą polityczną. Ponadto treść odezwy była dość ogólnikowa, więc ich autorzy mogli mieć bardzo różne wyobrażenia o tym, jak miałyby wyglądać ten nowy twór polityczny: Litwini i Białorusini mogli na przykład postrzegać takie państwo jako federację dwóch autonomicznych jednostek terytorialnych⁴⁹. Jednocześnie jednak te odezwy są ważne jako jeszcze jeden przełomowy moment dla procesu przemian politycznych, zachodzących na Litwie w okresie I wojny światowej: był to ostatni raz, gdy litewscy i polscy politycy, reprezentujący bardziej lub mniej wpływowe siły polityczne,

⁴⁶ R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida*, s. 78.

⁴⁷ Akurat jesienią 1915 r. w Niemczech ukazała się książka liberała Friedricha Naumanna o możliwej pokojowej koegzystencji ekonomicznej i kulturalnej narodów Europy Środkowo-Wschodniej. Litewscy politycy musieli znać tę publikację, trudno jednak stwierdzić, czy wywierała ona jakiś wpływ na ich decyzje, jako że koncepcji Naumanna nie akceptowały niemieckie władze cywilne i wojskowe: M. Górny, *Concept of Mitteleuropa*, w: 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, red. U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer, B. Nasson, Berlin 2014.

⁴⁸ Litewskie Muzeum Narodowe, R-18652-2, „Jurgio Šaulio dienoraštis, 1915.10.08–1918.07.20”, k. 14.

⁴⁹ Taka wersja była już przedstawiana w historiografii: Z. Ponarski, *Konfederacja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1915–1916*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 10, 1998, s. 61.

próbowali porozumieć się co do przyszłości kraju. Od tej pory głównymi partnerami negocjacyjnymi litewskich polityków stali się białoruscy działacze społeczni.

W latach wojny w Wilnie odbywały się negocjacje pomiędzy litewskimi i białoruskimi liderami politycznymi⁵⁰. Powołana w tym celu Tymczasowa Rada Konfederacji Wielkiego Księstwa Litewskiego 21 maja 1916 r. przekształciła się w stałą komisję litewsko-białoruską. W procesie negocjacji Litwini uważali się za stronę silniejszą, zwłaszcza dopóki z przedstawicielami Białorusinów rozmawiano jedynie o włączeniu do wspólnego państwa tej części Białorusi, która była okupowana przez Niemców. Poza tym całkiem słusznie uważano, że działacze białoruscy nie mają dużego poparcia we własnym społeczeństwie, czyli – jak twierdził Šaulys – byli oni „oficerami bez wojska”⁵¹. Nie ulega wątpliwości, że gotowość zarówno Litwinów, jak i Białorusinów do porozumienia się w sprawie utworzenia wspólnego państwa w znacznym stopniu zależała od czynników zewnętrznych: wiosną 1916 r. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Niemiec popierało projekt tzw. wielkiej Litwy (Litwy i Białorusi), co zintensyfikowało kontakty między przedstawicielami obu narodowości. Jednak z końcem wiosny do Wilna dotarły z Berlina sygnały, że losy ziem białoruskich po wojnie nie są przesądzone, tj. ziemie te mogą przyspaść Rosji, i właśnie wtedy ukazało się wspomniane już memorandum Litwinów z 10 czerwca 1916 r., w którym projektowano litewskie państwo narodowe w granicach etnograficznych. Proces negocjacji trwał jednak dalej i w grudniu 1916 r. została stworzona wspólna platforma polityczna, opowiadająca się za uniezależnieniem się od Polski i zakładająca samodzielność ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, oddzielonych

---

⁵⁰ Zostały one dość szczegółowo opisane w historiografii: R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida*, s. 75, 82, 93, 94, 115, 122; E. Gimžauskas, *Baltarusių veiksnyys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.*, Vilnius 2003, s. 50–66. Niniejszy artykuł jest poświęcony działalności litewskich polityków głównie na terytorium Litwy i tutaj nie było rozmów z działaczami ukraińskimi. Poza granicami Litwy takie kontakty były. Augustinas Voldemaras, jeden z przywódców litewskiej prawicy, miał spotkania z działaczami ukraińskimi w Kijowie w 1917 r.; z aktywistami ukraińskimi w Europie Zachodniej współpracował Juozas Gabrys-Paršaitis. Nie ma informacji o tym, że te kontakty przyniosły jakieś konkretne rezultaty. Więcej zob.: A.E. Senn, *The Activity of Juozas Gabrys for Lithuania's Independence*, „Lituanus” 23, 1977, 1, s. 15–22; E. Demm, *The propaganda of Juozas Gabrys for Lithuania before 1914*, „Journal of Baltic Studies” 21, 1990, 2, s. 121–130; A. Eidintas, *Slaptasis lietuvių diplomatas. Istorinis detektyvas*, Vilnius 1992; *Auf Wache für die Nation. Erinnerungen. Der Weltkriegsagent Juozas Gabrys berichtet (1911–1918)*, wyd. E. Demm, Ch. Nikolajew, Frankfurt am Main 2013; J. Esculies, V. Petronis, *Self-proclaimed diplomats. Catalan-Lithuanian cooperation during WWI*, „Nationalities Papers” 44, 2016, 2, s. 340–356.

⁵¹ Litewskie Muzeum Narodowe, R-18652-2, „Jurgio Šaulio dienoraštis”, k. 11.

od Rosji wraz z Kurlandią; wewnątrz państwa miały powstać trzy samorządne terytoria narodowe (Litwinów, Białorusinów i Łotyszy) i — co było niezwykle ważne dla Litwinów — Wilno miało znaleźć się w litewskiej części państwa⁵². Tak projektowane państwo, właściwie typu konfederacyjnego, niezbyt różniło się od głównego projektu Litwinów — państwa narodowego w granicach etnograficznych, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę, że Białorusini wyrazili zgodę na przynależność Wilna do terytorium litewskiego. Mimo iż negocjacje miały miejsce także później, to jednak nie udało się osiągnąć nic więcej. Po rewolucji lutowej 1917 r. w Rosji białoruscy politycy w Wilnie zaczęli żywić przekonanie, że oczekiwania Białorusinów lepiej spełni demokratyczna Rosja, a projektowane państwo bezwzględnie powinno obejmować wszystkie ziemie etnicznie białoruskie, a to radykalnie zmieniało układ grup etnicznych na niekorzyść Litwinów, na co ci ostatni się nie zgodzili. Ponadto prasa białoruska zaczęła otwarcie pisać, że Wilno powinno przynależeć do Białorusi⁵³, czego znowuż nie chcieli zaakceptować Litwini — nie mogli oni zgodzić się, by „serce Litwy” zostało oderwane od litewskiego „ciała narodowego”⁵⁴. Taki przebieg wydarzeń jeszcze bardziej uwydatnił wyraźne zorientowanie litewskiego ruchu narodowego na model państwa narodowego Litwinów.

*

Uogólniając, należy stwierdzić, że litewski ruch narodowy, podobnie jak większość etnonacjonalizmów w Europie Środkowo-Wschodniej, był zorientowany na model państwa narodowego. W hierarchii wrogów Litwinów, zwłaszcza dla ugrupowań prawicowych (narodowców i chrześcijańskich demokratów), naczelne miejsce zajmowała Polska i Polacy⁵⁵. Litewscy działacze prawicowi uważali, że jedynie po wyzwoleniu się spod wpływu Polaków możliwe jest istnienie samodzielnego narodu litewskiego, a później także państwa litewskiego. Lewicowi działacze litewscy jako głównego wroga narodu postrzegali władzę carską i rosyjski nacjonalizm, teoretycznie więc tylko oni mogli prowadzić negocjacje

---

⁵² Protokoły posiedzeń białoruskiego komitetu narodowego w Wilnie — oryginały i wersje brulionowe z autografami członków tego komitetu, Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, Dział Rękopisów, F21-2069, k. 7.

⁵³ P. Klimas, *Dienoraštis*, s. 148, 176, 179–180.

⁵⁴ O znaczeniu Wilna w litewskim ruchu narodowym zob. D. Mačiulis, D. Staliūnas, *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question, 1883–1940*, Marburg 2015.

⁵⁵ D. Staliūnas, *Nacjonalizm litewski przed pierwszą wojną światową — aspiracje polityczne i granice wyobrażonej Litwy*, w: *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. A. Nowak, Warszawa 2016, s. 265–266.

z Polakami z Polski⁵⁶. Właśnie działacze tego nurtu, jak już wspomniano, wiosną 1915 r. udali się do Warszawy na rozmowy z polskim „blokiem niepodległościowym”, jednak później w Wilnie nie udało się stworzyć nawet biura informacyjnego. W późniejszym okresie nie prowadzono już żadnych negocjacji w sprawie przywrócenia „unii jagiellońskiej”. Natomiast rozmowy między polskimi, litewskimi, białoruskimi i żydowskimi demokratami w sprawie restytucji Wielkiego Księstwa Litewskiego na zasadach demokratycznych, które rozpoczęły się jeszcze w 1905 r., trwały dłużej — do przełomu 1915 i 1916 r. Nie należy jednak przeceniać ogłoszonych wówczas odezw, ponieważ były one anonimowe, ich treść nie była najprawdopodobniej uzgadniana z żadnymi ugrupowaniami politycznymi, sformułowane były bardzo ogólnikowo, więc członkowie każdej grupy narodowościowej mogli je zinterpretować na swój sposób. Udział Litwinów prawdopodobnie był uwarunkowany koniunkturą polityczną, a druga odezwa (a może nawet obie) nie została podpisana przez reprezentantów społeczności żydowskiej. W późniejszych pertraktacjach między przedstawicielami Litwinów i Białorusinów rozważano kwestię konfederacji dwóch terytoriów etnicznych — Litwy i Białorusi, jednak po rewolucji lutowej 1917 r. w Rosji również one znalazły się w impasie. To znaczy, że ideałem politycznym inteligencji litewskiej, nawet tej lewicowej, było państwo narodowe.

Z jęz. litewskiego przełożyła Beata Piasecka

Streszczenie

Niniejszy artykuł to próba wyjaśnienia, czy program litewskiego ruchu narodowego w końcu XIX i na początku XX w. rzeczywiście zawierał alternatywę dla modelu społeczeństwa/państwa narodowego, jak często twierdzi historiografia litewska. Prowadzone badania pokazują, że litewski ruch narodowy, podobnie jak większość etnonacjonalizmów w Europie Środkowo-Wschodniej, był zorientowany na model państwa narodowego.

Litewscy działacze prawicowi uważali, że jedynie po wyzwoleniu się spod wpływu Polaków możliwe jest istnienie samodzielnego narodu litewskiego, a później także państwa litewskiego. Natomiast rozmowy między polskimi, litewskimi, białoruskimi i żydowskimi demokratami w sprawie restytucji Wielkiego Księstwa Litewskiego na zasadach demokratycznych, które rozpoczęły się jeszcze w 1905 r., trwały podczas I wojny światowej — do przełomu 1915 i 1916 r. Nie należy jednak przeceniać ogłoszonych wówczas odezw o odbudowaniu WKL, ponieważ były one

---

⁵⁶ Należy zaznaczyć, że litewska lewica w roli ewentualnych partnerów postrzegała nie wszystkie polskie kierunki polityczne, a jedynie liberalne i lewicowe.

anonimowe, ich treść najprawdopodobniej nie była uzgadniana z żadnymi ugrupowaniami politycznymi, a ujęte zostały bardzo ogólnikowo, więc członkowie każdej grupy narodowościowej mogli je zinterpretować na różne sposoby. W późniejszych negocjacjach między przedstawicielami Litwinów i Białorusinów rozważano kwestię konfederacji dwóch terytoriów etnicznych – Litwy i Białorusi, jednak po rewolucji lutowej 1917 r. w Rosji również one znalazły się w impasie. Ideałem politycznym inteligencji litewskiej, nawet tej lewicowej, było państwo narodowe.

Modern Lithuania — Was there an Alternative to the Model of the Nation-State?

The present article seeks to explain whether the programme of the Lithuanian national movement of the late nineteenth and early twentieth century included an alternative to the model of the nation-state, as has often been argued in the Lithuanian literature on the subject. Research reveals that the Lithuanian national movement, like a majority of ethnic nationalisms in Central and Eastern Europe, was oriented towards the model of nation state.

Lithuanian right-wing activists maintained that only after the liberation from the influence of Poles it would be possible for them to exist as an independent nation, and then as a Lithuanian state. Talks between Polish, Lithuanian, Belarussian, and Jewish democrats over the restitution of the Grand Duchy of Lithuania on democratic principles, which began already in 1905, were still held during the Great War, until the turn of 1916.

Proclamations issued at that time for the restitution of the Grand Duchy of Lithuania should not, however, be overestimated, as they were anonymous, and most probably their text was not agreed with any political parties. In addition, they were very general in their terms, which made it possible for each national group to interpret them in various ways. In their later negotiations, the representatives of the Lithuanians and Belarussians discussed the question of confederation of two ethnic territories: of Lithuania and of Belarus, but after the February Revolution in Russia in 1917, they found themselves in deadlock. This means that for Lithuanian intellectuals, even those on the left, their political ideal was a nation-state.

Translated by Grażyna Waluga

Bibliografia

- Auf Wache für die Nation. Erinnerungen. Der Weltkriegsagent Juozas Gabrys berichtet (1911–1918)*, wyd. Eberhard Demm, Christina Nikolajew, Peter Lang, Frankfurt am Main 2013.
- Demm Eberhard, *The propaganda of Juozas Gabrys for Lithuania before 1914*, „Journal of Baltic Studies” 21, 1990, 2, s. 121–130.
- Eidintas Alfonsas, *Slaptasis lietuvių diplomatas. Istorinis detektyvas*, Valstybinis leidybos centras, Vilnius 1992.

- Esculies Joan, Petronis Vytautas, *Self-proclaimed diplomats. Catalan-Lithuanian cooperation during WWI*, „Nationalities Papers” 44, 2016, 2, s. 340–356.
- Gabrys Juozas, *Lietuva ir Lenkijos autonomija. Ar gali but Lietuva priskirta prie autonominės Lenkijos?*, Liuosas „Išėivių Draugo” vertimas iš Anglų kalbos („The British Review”, February, 1915), Spauda „Išėivių Draugo”, Bellshill, Scotland, 1915.
- Gimžauskas Edmundas, *Baltarusių veiksnys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.*, Lietuvos istorijos instituto leidykla, Vilnius 2003.
- Górny Maciej, *Concept of Mitteleuropa, w: 1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, red. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, Bill Nasson, Freie Universität Berlin, Berlin 2014.
- Grigaravičius Algis, *Lietuvos konstitucijų projektai 1916–1918 metais*, w: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*, Žaltvykslė, Vilnius 1991, s. 351–434 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 3).
- Grinius Kazys, *Atsiminimai ir mintys*, t. 1, Patria, Tübingen 1947.
- Jurkiewicz Jan, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1983.
- Kairys Steponas, *Tau, Lietuva*, Boston 1964.
- Klimas Petras, *Dienoraštis. 1915.XII.1 – 1919.I.19*, Algimanto Mackaus Knygų Leidimo Fondas, Chicago 1988.
- Klimas Petras, *Lietuva, jos gyventojai ir sienos*, Autoriaus išleidimas, Vilnius 1917.
- Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. Jan Jurkiewicz, Instytut Historii UAM, Poznań 1999.
- Laurinavičius Česlovas, *Dar kartą apie Vasario 16-osios reikšmę*, w: *Lietuvių kultūros institutas. Suvažiavimo darbai 2008*, Lampertheim 2009, s. 11–43.
- Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys*, red. Edmundas Gimžauskas, Lietuvos istorijos instituto leidykla, Vilnius 2006.
- Lietuvos istorija*, red. Adolfas Šapoka, Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys, Kaunas 1936.
- Lietuvos valstybės tarybos protokolai*, red. Alfonsas Eidintas, Raimundas Lopata, Mokslas, Vilnius 1991.
- Lopata Raimundas, *Lietuvių Berno konferencijos, įvykusios nuo 2 d. iki 10 d. spalio 1917 m., protokolas*, „Lietuvos istorijos metraštis: 1992” Vilnius 1994, s. 179–201.
- Lopata Raimundas, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*, Mintis, Vilnius 1996 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 9).
- Mačiulis Dangiras, Staliūnas Darius, *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question, 1883–1940*, Herder-Institut, Marburg 2015.
- Miknys Rimantas, Motieka Egidijus, *Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės*, w: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Sietynas, Vilnius 1990, s. 80–125 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 1).
- Miknys Rimantas, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, A. Varno personalinė įmonė, Vilnius 1995 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 10).
- Miknys Rimantas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje (teorinis ir praktinis aspektai)*, w: *Lietuvos*

- Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, red. Alfredas Bumblauskas, Grigorijus Potašenko, Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius 2009, s. 117–143.
- Miknys Rimantas, *Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, „Biuletyn Historii Pogranicza” Białystok 2000, 1, s. 21–31.
- Miknys Rimantas, *Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai*, w: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*, Žaltvykslė, Vilnius 1991, s. 173–198 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 3).
- Miknys Rimantas, *Wileńscy autonomiści i ich projekty autonomii politycznej Litwy w latach 1904–1905*, „Lituanica-Slavica Posnaniensia, Studia Historica” 8, 2001, s. 97–114.
- Motieka Egidijus, *Didysis Vilniaus seimas*, Saulabrolis, Vilnius 1996 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 11).
- Ponarski Zenowiusz, *Konfederacja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1915–1916*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 10, 1998, s. 56–67.
- Pragmatic Alliance. Jewish-Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th Century*, red. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, CEU Press, Budapest–New York 2011.
- Programas Lietuviškos Social-demokratiškos Partijos*, [b.m.w.] 1896.
- Pukszto Andrzej, *Wilno pod koniec roku 1915 – na początku 1916. Polskie czy niepolskie?*, „Przegląd Wschodni” 8, 2002, 1 (29), s. 39–56.
- Römer Michał, *Dzienniki*, t. 2: 1914–1915, Ośrodek KARTA, Warszawa 2017.
- Römer Michał, *Lietuva karo akivaizdoje*, „Baltos lankos” 1993, 3, s. 203–227.
- Römeris Mykolas [Römer Michał], *Dienoraštis. 1920 m. kovo 16-oji – 1921 m. sausio 12-oji*, Versus aureus, Vilnius 2011.
- Sawicki Jan, *Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos*, Eugrimas, Vilnius 1999 (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 15).
- Sawicki Jan, *Wolnomularstwo a stosunki polsko-litewskie w pierwszej połowie XX wieku*, „Lithuania” 1999, 1/2 (30/31), s. 58–66.
- Sawicki Jan, *Z dziejów „Wielkiego Wschodu Litwy”*, „Przegląd Wschodni” 4, 1997, 2 (14), s. 443–450.
- Senn Alfred Erich, *The Activity of Juozas Gabrys for Lithuania’s Independence*, „Lituanus” 23, 1977, 1, s. 15–22.
- Solak Zbigniew, *Tarp Lenkijos ir Lietuvos. Mykolo Römerio gyvenimas ir veikla (1880–1920 metai)*, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2008.
- Staliūnas Darius, *Idea unii jagiellońskiej na Litwie w końcu XIX – na początku XX w.* (m.ps).
- Staliūnas Darius, *Kokią Lietuvą XX a. Pradžioje projektavo Kazys Grinius?*, „Lietuvos istorijos metraštis” 2017, 1, s. 119–126.
- Staliūnas Darius, *Nacjonalizm litewski przed pierwszą wojną światową – aspiracje polityczne i granice wyobrażonej Litwy*, w: *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. Andrzej Nowak, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2016, s. 263–278.
- Staliūnas Darius, *The Pre-1914 Creation of Lithuanian „National Territory”*, w: *Spatial Concepts of Lithuania in the Long Nineteenth Century*, red. Darius Staliūnas, Academic Studies Press, Boston 2016, s. 189–238.

Sukiennicki Wiktor, *East Central Europe During World War I. From Foreign Domination to National Independence*, t. 2, Columbia University Press, New York 1984.

Sukiennicki Wiktor, *Początki Ober-Ostu i sprawa konfederacji W. Ks. Litewskiego w 1915-1916*, „Zeszyty Historyczne” 1974, 28, s. 99–104.

Szabad Cemach, *Vilner zamelbuch*, t. 2, Vilnius 1918.

Луцкевіч Антон, *За дваццаць пяць гадоў (1903–1928). Успаміны аб працы першых беларускіх палітычных арганізацый. Беларуская Рэвалюцыйная Грамада, Беларуская Сацыялістычная Грамада*, Vilnius, 1928.

Смялянчук Аляксандр, „Краёвая ідэя” і беларускае нацыянальнае Адраджэнне пачатку XX ст., „Acta Albaruthenica” 15, 2015, s. 193–209.

Смялянчук Аляксандр, „Краёвая ідэя” ў беларускай гісторыі, Выдавец Зміцер Кола, Мінск 2017.

Biogram: Darius Staliūnas, dr, od 2000 r. zastępca dyrektora Instytutu Historii Litwy w Wilnie. Zajmuje się polityką narodowościową Rosji na tzw. ziemiach północno-zachodnich cesarstwa (Litwa i Białoruś), konfliktami etnicznymi i miejscami pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej; kontakt: darius.staliunas@istorija.lt.